

UDK: 16.09 + 111.83 + 81'33 + 81'36 + 81'37 + 165.1

Dildora BURANOVA,
Termiz davlat universitaeti tayanch doktoranti
Email: mrsdildora.buranova@gmail.com

PhD Sh. Djabbarova taqrizi asosida

CATEGORICAL RELATIONSHIP BETWEEN AFFIRMATION AND NEGATION

Annotation

In reflecting reality, along with the category of confirmation, the category of negation is no less important, but each of them has its own characteristics. The article briefly examines the relationships and features of these categories, the features of the transition from negation to affirmation, from affirmation to negation, their connection with the category of modality, as well as lexical and grammatical means reflecting negation in the language.

Key words: affirmation and negation, modality, category, implicit negation, "zero" category, litotes.

КАТЕГОРИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УТВЕРЖДЕНИЕМ И ОТРИЦАНИЕМ

Аннотация

В отражении действительности наряду с категорией подтверждения не менее важна и категория отрицания, но каждая из них имеет свои особенности. В статье кратко рассматриваются взаимоотношения и особенности этих категорий, особенности перехода от отрицания к утверждению, от утверждения к отрицанию, их связь с категорией модальности, а также лексико-грамматические средства, отражающие отрицание в языке.

Ключевые слова: утверждение и отрицание, модальность, категория, имплицитное отрицание, «нулевая» категория, литота.

TASDIQ VA INKOR O'RTASIDA KATEGORIAL MUNOSABATLAR

Аннотация

Voqelikni aks ettirishda tasdiq kategoriyasi bilan bir qatorda inkor kategoriyasi ham birdek ahamiyat kasb etadi, biroq ularning har biri o'ziga xos xususiyatga ega. Maqolada ushbu kategoriyalarning o'zaro munosabatlari hamda o'ziga xosliklari, inkordan tasdiqqa, tasdiqdan inkorga almashinish xususiyatlari, modallik kategoriyasi bilan bog'likliklari va inkorni tilda aks ettiruvchi leksik-grammatik vositalarga qisqacha to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tasdiq va inkor, modallik, kategoriya, implisit inkor, "nol" kategoriya, litota.

Kirish. Nutqimizda tasdiq va inkor ma'nolarini ifodalash gapning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi. Bu ikki ma'noni aks ettirishda esa o'ziga xos usullar va vositalar mavjud bo'lib, ular turli tizimli tillarda turlicha namoyon bo'ladi. Ammo, ba'zi holatlarda tasdiq va negativlikni ifoda etishga grammatik vositalardan foydalanishga ehtiyoj qolmaydiva bu jarayonda shakl va mazmun nomuvofiqligi holatlari yuzaga keladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tasdiq va inkor voqelikni aks ettirishning ikki shakli bo'lib, har biri o'ziga xos ma'noga ega. Tasdiq obyektlar va hodisalar o'rtasida aloqa mavjudligini, inkor esa aloqaning yo'qligini ifodalaydi [1]. Ingliz tilida tasdiq gapni ifodalashda "yes" so'zi va uning sinonimlaridan boshqa maxsus vositalar ishlatilmaydi. Inkorni ifoda etishda esa maxsus ko'rsatgichlar ishtirok etadi (inkorni ifodalovchi formal-grammatik ko'rsatgichlar) [2]. Ayrim tilshunos olimlar tasdiq va inkorni modal xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi. V.G.Admoning fikriga ko'ra inkor tushunchasi modallikning maxsus turi sifatida quyidagicha asoslanadi: "Inkor obyektlar o'rtasida aloqa yo'qligini ifodalaydi va voqelikning real -norealligi modal bo'lganligi sababli ham negativlik modallik turkumiga kiradi. Olim tasdiq va rad etishga asosiy modal ma'nolar sifatida qaraydi. Shuningdek, u tasdiq va inkor bayonotlar "jumlada ifodalangan obyektiv voqelik munosabatlarining mazmuniga ko'ra emas, balki modal ta'biatiga ko'ra farqlanishini ta'kidlaydi [3].

L.N. Shapoval esa tasdiq va inkorni qarama-qarshi sifatidagi hukmlarni ifodalovchi rasmiy mantiqning asosiy kategoriyalari sifatida ta'riflaydi [4].

Tilshunos O.A. Prokofyeva: Tasdiqlash va inkor obyektiv voqelikning turli tomonlarini aks ettiruvchi hukmlardir -deya ta'rif beradi. Ushbu kategoriyalar kommunikativ sohaga ham tegishli, chunki ular nafaqat jo'natuvchi tomonidan qo'llaniladigan grammatik tuzilishga, balki uni qabul qiluvchi tomonidan idrok etilishi va adekvat tushunilishiga ham bog'liq. Shuningdek, tilshunos olim shuni ta'kidlaydiki, bir xil fikr ham tasdiqlovchi, ham rad etuvchi shaklda berilishi mumkin" [5]. Masalan: "Ish bor yerda osh bor" ya'ni "Ish bo'lmasa osh ham bo'lmaydi" (ziyouz.com-elektron kutubxona). Inkor va tasdiq haqidagi fikrlar haqida Aristotel rad etishni mantiq bilan bog'liq deb hisoblaydi va shunday deydi: "...har bir tasdiqning inkori bor va har bir inkor esa tasdiq shakliga ega" [6]. Tasdiq va inkor

kategoriyalari til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatuvchi lisoniy gaplar va mantiqiy mulohazalar asosini tashkil etadi [7].

Mantiqda "tasdiq" va "inkor" tushunchalari o'rtasidagi bog'liqlik (inkor tasdiqdan kelib chiqadimi yoki yo'q) muammosi haligacha o'z yechimini topmagan. Bir qator faylasuf va mantiqshunoslarning bu boradagi qarashlari N.G.Ozerovning ishlarida aks etadi: "Rad etish gapning mustaqil shakli bo'lib, u tasdiqlovchi hukm bilan birgalikda voqelikning ma'lum bir tomonlarini aks ettirish uchun xizmat qiladi" [8; 9].

Tilshunoslikda negativlikning tasdiq gaplardan ustuvor ekanligi yoki ikkilamchi ekanligi haqida turli bahslar mavjud. A.I.Baxarevning fikriga ko'ra, tilda inkor tasdiq turkumidan keyingi o'rinda turadi. Negativlik tilda "tafakkurning abstraktlash vazifasining" yuqori darajasini nazarda tutadi. Olim shuni ta'kidlaydiki, ko'z o'ngimizda nima borligini aytish oson, ko'z oldimizda bo'lmagan narsa haqida gapirish qiyin va umuman yo'q narsa haqida gapirish esa undanda qiyinroq [9].

Tilshunos olim A.A.Kuznetsovaning fikricha, ayrim olimlar inkorga obyektiv kategoriya sifatida emas, sof subyektiv, baholovchi kategoriya sifatida qaraydi. Boshqa tilshunoslar esa negativlikni modallik kategoriyasi deb hisoblashmaydi, ammo uni modallik ma'no turlari bilan bog'laydilar. Shu tufayli ham, modallik va tasdiq-inkor kategoriyalari farqlanadi, modallik so'zlovchining voqelikka munosabatini ifodalovchi subyektiv kategoriyadir. Tasdiq va inkor esa obyektiv, haqiqiy voqelikni ifodalovchi kategoriyalardir [2].

Gapning modalligi uning voqelik, imkoniyat va zaruratga munosabatidir. Har bir bayonot tushunchalarning haqiqatga munosabatini emas, balki ularning boshqa bir tushuncha bilan bog'lanishi yoki ajratilishini ifodalaydi. Shu sababli, tasdiq ham, inkor ham turli modal ma'nolar bilan birikishi mumkin [10].

I.M.Romanenko inkor va tasdiqning qo'llanilishi haqida shunday deydi: "Tasdiqlovchi gap ma'lum bir holat to'g'risida qandaydir taxmini bildirishi, inkor gap esa uning oldini olishi kerak" [11]. So'zlovchi jumlaning ishlatilishidan oldin unda ko'rsatilgan holat to'g'risida qandaydir taxmini bildirishi yoki uni oldini olishni aniqlab oladi. Bunday holda, qabul qiluvchining xabarini idrok etishi va tushunishi juda katta rol o'ynaydi, aks holda muloqot

ishtirokchilarining shaxsiy munosabatlari o'rtasida ziddiyat yuzaga kelishi mumkin [12].

Tadqiqot metodologiyasi. Atrofimizdagi har bir obyekt o'zida ma'lum bir xususiyatlarni jamlaydi. Qaysidir bir predmetni o'rganish chog'ida nafaqat uning o'ziga xos xususiyatlari balki unda mavjud bo'lmagan sifatlarini ham aniqlash mumkin. Shunday ekan, har qanday obyekt (shu jumladan, har qanday hodisa va harakatni) ham salbiy, ham ijobiy tomondan ko'rib chiqish mumkin [5,50].

Tasdiq va inkor tushunchalarning ajralib turuvchi xususiyatlaridan yana biri bu ular bir-biriga bog'liq bo'lib, o'zaro almashinishi mumkin. Shunday qilib, ma'lum bir hodisaning inkor etilishi boshqa hodisaning tasdiqlanishi bo'lishi mumkin. Ta'kidlab o'tilganidek inkor va tasdiq o'rtasida chuqur aloqa mavjud bo'lib, buni avvalo salbiy tushunchalarning ijobiy birliklar yordamida namoyon bo'lishi, ya'ni bilvosita (implisit) inkor qilish (yashirin salbiy nominatsiya [13]) va salbiy lingvistik tushunchalardan foydalangan holda ijobiy tushunchalarni (yashirin ijobiy nominatsiya) aks ettirishda ko'rish mumkin [5].

Qolaversa, tasdiq va inkor bir xil psixologik darajadagi, bir xil avlod mantiqiga ega qarama-qarshi hodisalardir [7,9].

Tarkibida leksik inkor elementi bo'lgan tasdiqlovchi gap grammatik inkor ko'rsatkichi bilan qo'llanishi mumkin. Bunda gap tasdiqni ifodalovchi gapga aylanadi. Tasdiq ma'noni ifodalovchi inkor gapda inkorni ifodalovchi grammatik ko'rsatkich negatvlik ma'nosini yaratmaydi, aksincha tasdiq ma'noning turli ko'rinishlarini ifodalab keladi. Bu kabi tasdiq ma'noni ifodalash uchun ishlatiladigan ikki inkor ko'rsatkichga ega shakllar litota deb ataladi[5]. Masalan: Ukraine war: Settling somewhere new is hard - but not impossible.(BBC News.25.02.2023) Ammo olimning fikricha, ijobiy ma'noni yetkazish uchun negatvlik konstruksiyalardan foydalanishning barcha holatlarini ham litota deb bo'lmaydi.

Tasdiq va inkor haqida so'z yuritar ekan L.K.Bagayeva shunday deydi: "Tildagi tasdiq va inkor bir-biriga chambarchas bog'liqdir. Obyektiv voqelik hodisalari yoki ijobiy yoki salbiy bo'ladi. Shu tufayli ham har bir bayonot nimanidir tasdiqlaydi yoki rad etadi. Tasdiq kategoriyasi grammatik kategoriya bo'lganligi, uni aks ettirish uchun ishlatiladigan maxsus vositalar mavjud emasligi sababli ham grammatikada u "no" kategoriya deb ataladi. Inkorni ifodalash uchun esa lingvistik vositalarning butun tizimi mavjud bo'lib, ulardan foydalanish rad etishning tabiati va yo'nalishiga bog'liqdir[14].

Tahlil va natijalar. Tilshunos olim A.A.Kuznetsova tasdiq-inkor kategoriyalarini obyektlar va hodisalarning o'zaro bog'lanishi yoki ajralishini ifodalashda xizmat qiluvchi sintaktik kategoriya sifatida tushuntiradi. Olim bu kategoriyalarni ifodalashda quyidagi grammatik vositalarni keltirib o'tadi(tasdiq esa maxsus vositaga ega emas):

not yuklamasi;

no, no one, nothing, neither, none, nobody olmoshlari;

never, nowhere, no-how, neither ravishlari;

neither, nor, neither...nor bog'lovchilari;

no so'z -gapi[2].

Olim, shuningdek, inkordan tasdiqqa o'tishning turli vositalariga ham to'xtalib o'tadi. Uning fikriga ko'ra, zamonaviy ingliz tilida negatvlikni tasdiqqa quyidagi leksik-grammatik usullar yordamida almashtirish mumkin:

so'z yasovchi qo'shimchalar-prefiksalar: non-, un-, in-, dis-, mis-, de-, il-, ir-, im-, -less. Masalan: A group of 12 young British men deemed unmotivated, unskilled and unemployable were introduced to one novel solution(BBC News.08.03.2024).

Kontekstda salbiy ma'no ifodalovchi fail, wrong, without, far from, stop, give up, be mistaken kabi so'zlar. Masalan: Former Prime Minister Baroness Theresa May, who introduced the act as home secretary in 2015, accepted the law failed to protect victims in this case, and believes it needs to be "beefed up"(BBC News.30.09.2024).

Lingvostilistik qurilmalar:

so'roq konstruksiyalari(ritorik savollar): Who wouldn't want to save the whales?(Grammarly.com)

so'roq konstruksiyalari(rag'bat, motivatsiya ma'nosida): Won't you sit down? [2]

sintaktik qurilmalar frazeologizatsiyasi: A fat lot you know! [2].

Tasdiqlovchi-salbiy bayonotlarni o'zgartirishda jumladan stilistik shakllar (masalan, taqqoslash, metafora, takrorlash, giperbola, inversiya va boshqalar) va intonatsiya qatnashishi mumkin. Inkor va tasdiq shakllarining muayyan kontekstual sharoitlarda o'zaro ta'siri va almashinishi tasdiq va inkor o'rtasida chambarchas bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi, bu esa ularni bir turkumga – tasdiq – inkor kategoriyasiga birlashtirishni asoslaydi[2].

Tasdiqlash va inkorning qarama-qarshiligi ikkala tushunchaning kategorik xususiyatidan kelib chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, tasdiq va inkor o'rtasidagi qarama-qarshilik faqat ularning qutbli qarama-qarshi xarakteriga emas, balki qarama-qarshi xususiyatlarning to'liqligiga ham asoslanadi. Pozitivlik va negatvlik nafaqat qarama-qarshi, balki paralell tushunchalardir[2,364]. Tilshunos olim P.N.Islamova inkor kategoriyasini lisondagi mustaqil tadqiqot sohasi deya ta'riflaydi. Olimning ta'kidlashicha, rad etish mazmun jihatdan o'ziga xosligi, tasvirlash obyektining mantiq obyektini va mazmunidan farqliligi bilan ajralib turadi [15].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilish mumkinki, tasdiqlash barcha tillarda mavjud bo'lgan universal, konseptual kategoriyadir. Shuningdek, inkor ham, tasdiq kabi, til taraqqiyotining barcha bosqichlarida inkor ma'noni ifodalashda xizmat qilib kelayotgan o'zining ma'lum bir shakllariga ega kategoriyalardan biridir. Tasdiq/inkor -falsafa, mantiq hamda tilshunoslikning asosiy kategoriyalardir, ular bir-birini istisno qiladi va shu bilan birga bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

ADABIYOTLAR

1. Блох, М.Я. Теоретические основы грамматики [Текст] /М.Я. Блох.– М.: Высшая школа, 2002. 126 с.
2. Кузнецова, А.А. Утверждение и отрицание в их категориальных взаимосвязях. Журнал. Преподаватель XXI век. 2016. 357 с.
3. Адмони, В.Г. Типология предложения [Текст] /В.Г. Адмони// Исследования по общей теории грамматики. – М.: УРСС, 2004.– 292с.
4. Шаповал Л.Н. Фонетическая реализация имплицитного отрицания в английском языке (теоретически - экспериментальное исследование): Диссертация ... канд. филол. наук.: 10.02.04. - Пятигорск, 1989.
5. Прокофьева О.А. Функционально-семантические особенности категории отрицания в современном английском языке: дис. канд. филол. наук. -Пятигорск, 2001. - 49с.
6. Аристотель. Об истолковании. - СПб, 1981.
7. Владимирская Л.М. Статус категории утверждение/отрицание в современном немецком языке. Автореф.: дис.... докт. филол. наук: 10.02.04. - : С-Пб., 1999.
8. Озерова, Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Г.Н. Озерова. - Киев, 1973.
9. Бахарев, А.И. Устойчивые синтаксические конструкции с отрицанием / А.И. Бахарев // Русский язык в национальной школе. - 1981. - № 5.
10. Айзенштадт, Э.И. Место отрицания в строе современного английского языка [Текст] / Э.И. Айзенштадт // Ученые записки МОПИ. – 1959. – Т. 73. – Вып. 5. – С. 137-149
11. Романенко И.М. Прагматическое значение предложений, содержащих отрицание. Диссертация ... канд. филол. наук.: 10.02.04. - : Москва, 1998. - 7с.
12. Stickel G. Syntactische und Pragmatische Aspekte der Negation // Positionen der Negativitat. - München: Wilhelm Fink Verlag, 1975.
13. Шуткина Л.Н. Категория отрицания во фразеологии современного английского языка: Диссертация... канд. филол. наук.: 10.02.04. -: М., 1988.
14. Л.К.Багаева. Негативные конструкции в современном английском и осетинском языках: Автореф.дис....канд.филол.наук [Текст] / Л.К. Багаева. – М., 1974. –16 с.
15. Исламова П.Н.Категория отрицания в таджикском языке. дис. ... канд.филол.наук.-Худжанд, 2017.-230с.